

Kinga Wojtas

Partia Ludowa Nasza Słowacja – kontynuacja czy nowość w systemie partyjnym Słowacji?

SŁOWA KLUCZOWE:

*Partie skrajnej prawicy, Partia Ludowa Nasza Słowacja,
Partia Ludowa księdza Andreja Hlinki, Słowacja, Wybory 2016*

STUDIA I ANALIZY

Słowacja dołączyła do państw demokratycznych w ramach drugiej tury, dokonującej się w XX wieku, trzeciej fali demokratyzacji. W powyższej grupie znalazły się także Serbia, Chorwacja, czy Bułgaria¹, gdzie w latach 90. rządziły partie antysystemowe, o autorytarnych skłonnościach (okres ten można nazwać za Stevenem Levitsky, Lucanem Way'em autorytaryzmem konkurencyjnym)². Partie powyższe nie odwoływały się jednak wprost do totalitarnych ideologii. Dla funkcjonujących na Słowacji po upadku systemu komunistycznego ugrupowań skrajnej prawicy³ punktem odniesienia była bowiem i pozostaje nacjonalistyczna Słowacka Partia Ludowa księdza Andreja Hlinki – *Hlinkova Slovenska ludova*

¹ S. Levitsky, L. Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War Era*, Cambridge 2010, s. 87.

² S. Levitsky, L. Way, *The rise of competitive authoritarianism*, „Journal of Democracy” 2002, nr 13/2, s. 52–58.

³ Parlamentarnej Słowackiej Partii Narodowej – *Slovenská Natodva Strana* (SNS), Słowackiej Partii Ludowej – *Slovenská ľudová strana* (SLS), Słowackiego Braterstwa – *Slovenská pospolitost' (SP)*, Słowackiego Ruchu Obrony – *Slovenské hnutie obrody (SHO)*, czy bardziej wspólnie Narodu i Sprawiedliwości *Národ a Spravodlivosť (NaS)*, zob. A. Kluknavska, J. Smolík, *We hate them all? Issue adaptation of extreme right parties in Slovakia 1993–2016*, „Communist and Post-Communist Studies” 2016, <http://dx.doi.org/10.1016/j.postcomstud>, s. 1 (dostęp: 2.09.2016).

strana HSLŠ (tzw. ludacy). Partia ta oficjalnie powstała w 1918 r. (nazwę na „*hlinkova*” zmieniła w 1925 r.) i stanowiła kluczowy element słowackiej części czechosłowackiego systemu partyjnego I Republiki (1918–1938). Było to ugrupowanie wyznaniowe, powiązane personalnie ze słowackim Kościołem katolickim⁴. Partia miała na celu realizację narodowego planu, mającego na celu zapewnienie Słowakom samodzielności, walkę z sekularyzacją oraz antykapitalizm i walkę z liberalizmem⁵. Ugrupowanie przywołane w okresie międzywojennym dokonało istotnych zmian programowych – przeszło drogę od lojalnej narodowej opozycji akceptującej państwo czechosłowackie, do ugrupowania kontestującego założenia I Republiki (co nastąpiło w II połowie lat 30. XX wieku). W latach 1938–1945, ludacy stanowili siłę rządzącą pierwszego, faszystowskiego i satelickiego wobec III Rzeszy Niemieckiej państwa słowackiego.

HSLŠ stworzyła koncept „chrześcijańskiego nacjonalizmu”, co warto podkreślić było pierwszym zorganizowanym przejawem słowackiej myśli narodowej⁶. Po śmierci A. Hlinki w 1938 roku, partia weszła na drogę „chrześcijańskiego totalitaryzmu”, który miał być „wspierany przez jedną partię, zrodzoną i wyrażającą jedną wolę narodu”⁷. Słowackie powstanie, w sierpniu 1944 roku, zakończyło funkcjonowanie państwa faszystowskiego i dla Słowaków stało się ważnym wydarzeniem budującym, w nieco paradoksalny sposób, tożsamość narodową – Słowacy wystąpili przeciwko „własnemu” państwu. Chcąc oddać znaczenie omawianej partii, należy zwrócić uwagę na skalę członkostwa – liczba osób zaangażowanych w jej funkcjonowanie rosła w pewnej zależności od pogłębiającego się kryzysu, największy wzrost był widoczny po traktacie w Monachium w 1938 r. – w 1932 r. partia liczyła 16 618 osób, a w 1938 r. 122 000⁸.

Stanowiąca przedmiot analizy Partia Ludowa Nasza Słowacja – *Ludová strana Naše Slovensko* (ĽSNS) jest natomiast pierwszą partią, która tak bezpośrednio odwołuje się do faszystowskiego⁹ i rasistowskiego dziedzic-

⁴ A. Bartlova, *Hlinkova Slovenska Ludova Strana*, [w:] J. Malir, P. Marek (red.), *Politické strany. Vyvoj politických strán a hnutí v českých zemích a Československu*, t. I – 1861–1938, Brno 2005, s. 833–834.

⁵ L. Liptak, *Andrej Hlinka*, [w:] D. Kovac (red.), *Muzi deklarácie*, Bratislava 2000, s. 56–75.

⁶ S. Palakovic, *K základom slovenskeho statu*, Matica Slovenska 1939, s. 139; cyt. za: M. Kusy, *Slovak Exceptionalism*, [w:] J. Musil (red.), *The End of Czechoslovakia*, Budapest 1997, s. 141.

⁷ I. Jašurek, *Tisova koncepcia národa. Spor univerzálneho humanizmu a národného partikularizmu*, „Central European Political Studies Review” 2005, vol. VI, nr 2–3, s. 263–275.

⁸ A. Bartlova, *Hlinkova Slovenska Ludova Strana...*, s. 843.

⁹ G. Mesežnikov, O. Gyárfášová, *Súčasný pravicový extrémizmus a ultranacionalizmus na Slovensku: Stav, trendy, podpora*, Bratislava 2016, s. 19.

twa hlinkowców, co prowokuje do zadania pytań stanowiącego oś podjętych tu rozważań: 1. Czy istnieją wspólne elementy programowe H'SLS i LSLS?; 2. Czy daje się zaobserwować kontynuacja rozkładu geograficznego poparcia dla analizowanych dwóch partii? Pamiętać bowiem należy, że pewne postawy, a nawet zachowania wyborcze mogą mieć swoje źródła w przeszłości – poza klasyczną pracą o rozłamach socjopolitycznych Seymoura Lipseta i Steina Rokkana¹⁰, wystarczy tu przywołać chociażby polskie badania dotyczące tradycji i specyfiki głosowania w różnych regionach Polski związane z dziedzictwem zaborów¹¹.

Partia Ludowa Nasza Słowacja w marcu 2016 roku, uzyskała 8,04% poparcia w wyborach do słowackiej Rady Narodowej (tabela 1). Nie była to organizacja powstała bezpośrednio przed wyborami – funkcjonowała od 2005 roku pod nazwą Słowackie Braterstwo (*Slovenska Pospolitost*). W 2006 roku została zdelegalizowana, ale ruch ten funkcjonował dalej jako stowarzyszenie, które następnie pozbawiono legalności w 2008 roku. Partia odrodziła się w 2010 roku, a w 2013 roku najważniejsza jej postać, założyciel i lider – Martin Kotleba – zwyciężył w bezpośrednich wyborach szefa samorządowego kraju (regionu) Bańska Bystrzyca – jednego z ośmiu jednostek o tym charakterze¹². Siła ta stała się zatem elementem słowackiego systemu partyjnego na poziomie samorządowym i parlamentarnym, co uzasadnia poświęcenie jej uwagi.

Tabela 1. Poparcie dla LSNS w wyborach do Rady Narodowej

Rok wyborów	Procent głosów w skali państwa	Liczba głosów
2010	1,33	33 724
2012	1,58	40 460
2016	8,04	209 799

Źródło: opracowano na podstawie www.statistics.sk (dostęp: 17.08.2017).

¹⁰ S.M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction*, New York 1967.

¹¹ J. Raciborski, *Polskie wybory: zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego w latach 1989–1995*, Warszawa 1997; T. Żukowski, *Wybory parlamentarne '91*, „Studia Polityczne” 1992, nr 1.

¹² Na temat znaczenia regionu Bańskiej Bystrzycy w promocji LSNS, K. Wojtas, *Bańska Bystrzyca – bastion partyjny i trampolina do sukcesu ogólnopaństwowego LSNS?*, „Acta Politica” (numer w druku).

Program H'SLS a L'SLS

W pierwszej części tekstu, poszukiwane będą programowe cechy wspólne analizowanych partii. By zrealizować wskazany cel, konieczne jest określenie parametrów przeprowadzanego badania. Rezygnując z rekonstrukcji szerokiej debaty na temat klasyfikacji partii politycznych¹³, niniejszy tekst zostanie oparty na modelu skrajnej prawicy Cas Mudde, który to zbudował definicję minimalną tego typu partii, zwiastującą natywizm (orientację nacjonalistyczną i ksenofobiczną), autorytaryzm (wiarę w jednorodnie uporządkowane społeczeństwo) i populizm (mądrość „zwykłych ludzi”)¹⁴. W artykule tym, jako punkt odniesienia zostanie wykorzystana definicja maksymalna tegoż autora, odwołująca się do siedmiu parametrów¹⁵ i pozwalająca na bardziej szczegółową ocenę programu partii.

Po pierwsze, zasadniczym elementem tego modelu jest nacjonalizm, który charakteryzują takie zmienne jak: (a) wewnętrzna homogenizacja – jedynie członkowie narodu (tu, słowackiego) mają prawo mieszkać w państwie, (b) zewnętrzne wyłączenie – wszyscy, którzy nie wejdą w skład narodu znajdują się poza wspólnotą, która ma być monolitem, (c) etniczny nacjonalizm – wspólnota etniczna jest pierwszym i podstawowym czynnikiem organizującym ludzi i solidarność społeczną oraz (d) zewnętrzna ekskluzywność oznaczająca, że wszyscy członkowie grupy etnicznej powinni znaleźć się w ramach jednego państwa narodowego. Mudde wskazuje, że jeśli wspólnota etniczna definiowana jest przez wspólne pochodzenie i więzy krwi, a państwo nie jest niczym więcej, jak tylko politycznym ramieniem grupy etnicznej – to mamy do czynienia z nacjonalizmem etnicznym. Natomiast drugi wariant – nacjonalizmu państwowego, traktuje państwo jako podstawę ludzkiej organizacji i solidarności. Naród budują ludzie, którzy urodzili się w granicach państwa lub żyją w jego ramach i wnioskuje o naturalizację. Nacjonalizm państwowy oznacza, że naród ma być kulturowo homogeniczny, ale już niekoniecznie etnicznie¹⁶.

Drugą cechą skrajnej prawicy stanowi ekskluzywizm. C. Mudde pisze, że istotne jest to, na jakiej podstawie dokonuje się włączenia lub wyłączenia

¹³ Wystarczy tu wspomnieć chociażby prace: K. von Beyme, *Political Parties In Western Democracies*, Gower 1985 czy M. Gallagher, M. Laver, P. Mair, *Representative Government in Modern Europe*, New York 1995, s. 181.

¹⁴ C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge 2007, s. 15–21.

¹⁵ C. Mudde, *The ideology of the extreme right*, Manchester 2000, s. 170.

¹⁶ Tamże, s. 171.

nia jednostek lub grup ze wspólnoty definiowanej jako „swoi”¹⁷. Można tu wskazać partie, które są etnopluralistyczne – twierdzące, że ludzie są nierozzerwalnie związani z określoną wspólnotą etniczną, a także, że zarówno ludzie (jak i ich społeczności etniczne) co prawda nie są równi, ale jednocześnie dopuszczające ich wielość i równowagę. W związku z tym ugrupowania powyższe domagają się repatriacji cudzoziemców, uzasadniając, że wszyscy ludzie powinni żyć „według własnej natury” (partie te dostrzegają istnienie meta-kultury europejskiej i dopuszczają asymilację Europejczyków). Wariantem przeciwnym jest rasizm (wśród europejskich partii najczęściej był powiązany z antysemityzmem), wyłączający grupy etniczne ze wspólnoty na podstawie cech biologicznych, czy antropologicznych.

Cecha trzecia modelu to ksenofobia – wszystko, co uważa się za „obce”, lub odbiegające od cech własnego narodu, jest ukazane jako negatywne i postrzegane jako groźne. Dotyczy to nie tylko wartości kulturowych innych wspólnot etnicznych, ale także wartości poszczególnych mniejszości w obrębie własnej grupy etnicznej – na przykład homoseksualistów i lewicy. Ksenofobia może mieć również wymiar międzynarodowy, ponieważ partie skrajnej prawicy postrzegają świat jako wrogi wobec własnej grupy¹⁸.

Czwartym elementem w koncepcji C. Mudde jest silne państwo – (a) oznacza to „prawo i porządek” – walkę z permisywizmem i wzmocnienie sił porządkowych. Łączy się z oczyszczeniem sądownictwa z lewicowych elementów i szerszą penalizacją oraz zaostrzenie kar oraz wyroków. Drugim elementem jest (b) militarizm, czyli rozbudowa armii oraz włączenie cywilów w strukturę obrony państwa.

Piątą zmienna to gospodarczy szowinizm państwowy – dochody płynące z gospodarki narodowej, przede wszystkim (jeśli nie wyłącznie) powinny trafiać do członków narodu. Oznacza to nie tylko, że miejsca pracy i pieniądze powinny być wykorzystane przez członków narodu, a nie imigrantów, ale także państwo powinno chronić pewne sektory „rodzimej gospodarki” przed konkurencją zagraniczną¹⁹.

Szóstym elementem modelu są tradycyjne wartości. Partie skrajnej prawicy podkreślają znaczenie dużej rodziny (jeden mężczyzna, jedna kobieta, wiele dzieci) i walkę z zagrożeniami dla niej – jako najważniejsze wskazują aborcję, homoseksualizm, czy rozwody. Pomimo wysiłków na

---

¹⁷ Tamże, s. 171.

¹⁸ Tamże, s. 173.

¹⁹ Tamże, s. 175.

rzecz zaakceptowania pracy kobiet, większość partii widzi kobiety przede wszystkim w roli matki. Mimo częstych odwołań do chrześcijaństwa, organizacja kościelna, jest często przedstawiana przez te partie jako zdegenerowana, lewicowa lub antynarodowa.

Ostatnim siódmym czynnikiem jest rewizjonizm związany z roszczeniami po zakończeniu II wojny światowej.

Po tej krótkiej charakterystyce modelu, w dalszej części artykułu zostanie sprawdzone czy wymienione tu cechy odnajdujemy w programie LSNS i czy analogiczne rozwiązania pojawiały się w apelu HSLŠ. Pozwoli to sprawdzić, czy zasadnym jest określanie partii Hlinki (a potem Tiso) i Kotleby, mianem skrajnej prawicy i czy daje się zauważyć kontynuację programową między ludakami a LSNS.

W celu zrealizowania założonego powyżej celu zestawiono ze sobą wypowiedzi polityków partii z lat 30. i elementy programu HSLŠ z 1935 roku, kiedy to odbyły się ostatnie demokratyczne wybory w Czechosłowacji z programem wyborczym LSNS z 2016 roku.

Najistotniejszym i stałym elementem programu była jednak autonomia Słowacji, „akceptujemy jedność Republiki Czechosłowackiej, a w jej ramach żądamy autonomii. Chcemy sejmu, w którym rozstrzygalibyśmy sami o własnych sprawach i pragniemy sami decydować o celach słowackiego narodu”²⁰. Jak wskazywał w 1930 roku lider Słowackiej Partii Ludowej, Józef Tiso „historia narodu słowackiego ukazuje jego etniczno-kulturową niepowtarzalność i wyjątkowość, z której naród słowacki nigdy nie zrezygnował w swojej tysiącletniej historii (...). Historyczny rozwój narodu słowackiego jest kategorią imperatywem słowackiej polityki prowadzonej na drodze samostanowienia, samorządu i suwerenności narodu”²¹. W wypowiedzi powyższej odnajdujemy charakterystykę nacjonalizmu etnicznego, który wychodząc poza kategorie Mudde, w wersji HSLŠ nacechowany był również mesjanizmem. Tiso deklarował także „odrzućcie zagranicznych wzorów i imitacji”, co można połączyć z muddowską ksenofobią. Trzeba pamiętać o kontekście zewnętrznych rodzenia się i funkcjonowania HSLŠ – ruch, z którego partia wyrosła dążył najpierw do zrzucenia jarzma węgierskiego w ramach Austro-Węgier, następnie do autonomii w I Republice Czechosłowackiej, a potem niepodległości – co nastąpiło dopiero w postaci satelickiego wobec III Rzeszy Niemieckiej państwa księdza Tiso. Zatem pierwsze samodzielne państwo Słowaków

²⁰ *Program Slovenskej ľudovej strany z 1920 r.*

²¹ J. Tiso, *Ideológia Slovenskej ľudovej strany*, Praha 1930, s. 6–7.

miało charakter faszystowski, co zaciążyło na dalszej historii partii pracowniczych w XX i XXI wieku.

Pełniejsze rozwinięcie myśli ludaków w kolejnej, zdecydowanie niedemokratycznej fazie, odnajdziemy już po rozbiorze Czechosłowacji w traktacie monachijskim, po śmierci Hlinki, i po powstaniu wspomnianego państwa. § 58 konstytucji gwarantował, że „słowacki naród uczestniczy we władzy państwowej poprzez Hlinkową Słowacką Partię Ludową”²² – zatem nie tylko sprowadzono państwo słowackie do organizacji politycznej narodu, ale również wskazano, że jego partycypacja może się realizować za pośrednictwem jednego ugrupowania politycznego. Można to uznać za skrajny przykład wewnętrznej homogenizacji, co rzecz jasna w tym okresie wiązało się z ekskluzywizmem i faszystowskim antysemityzmem²³.

Kluczowym elementem nie tylko programu, ale działania HSLS był militarizm – począwszy od Monachium, przy partii funkcjonowała paramilitarna organizacja Gwardia Hlinki.

Specyficzną kategorią dla słowackiej skrajnej prawicy, związaną z tradycjami HSLS, jest wspomniany już we wstępie „chrześcijański nacjonalizm”. Kwestionował on zasady indywidualizmu, traktując naród nie jako prostą sumą jednostek, ale jako specyficzny byt, posiadający swoją własną organiczną całość. Naród w tym ujęciu nie był najwyższą wartością, ale drogą, którą człowiek może przejść do Boga – do prawdziwie najwyższej wartości²⁴. Ujęcie przywołane powyżej można określić mianem etnopluralistycznego, ponieważ droga przez naród do Boga, jak wskazywała ta doktryna, dostępna była wielu wspólnotom etnicznym.

HSLS koncentrowała się na kwestiach wyznaniowych (ochrona, utrzymanie szkolnictwa w rękach Kościoła) oraz na ochronie interesów duchowieństwa (ważne były kwestie majątkowe, związane z reformą rolną, która miała pozbawić Kościół części ziem). Wsparcie dla Kościoła katolickiego było istotne również ze względu na podziały konfesyjne na Słowacji. W 1921 r. 70,9% Słowaków deklарowało to wyznanie, a na

---

²² Ústavný zákon zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky, www.upn.gov.sk/data/pdf/ustava1939.pdf (dostęp: 3.10.2017).

²³ W okresie poprzedzającym powstanie państwa w propozycjach HSLS pojawiały się, jak wskazuje Jan Holzer, rozwiązania inspirowane włoskim faszyzmem i austriackim autorytaryzmem, por. J. Holzer, *Stranický system druhe republiky*, [w:] J. Malir, P. Marek (red.), *Politické strany. Vyvoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu*, t. II, Brno 2005, s. 1053.

²⁴ J. Balazova, *Problem naroda v slovenskom filozofickom myslení v prvej polovici 20. Storočia*, „Filozofia” 2001, nr 56/1, s. 7.

początku lat 30. – 71,6%²⁵. Koncepcja chrześcijańskiego nacjonalizmu, po utworzeniu państwa w 1939 roku, została przekształcona w „chrześcijański totalitaryzm”. Według niego narody „powstały z woli Boga, który jednym pozwala trwać, a innym zaprzecza, że istnieją i pozwala im gasnąć”²⁶. W ideologii tej ujawniał się również wspomniany już powyżej mesjanizm – „słowackie państwo i naród mają do odegrania historyczną rolę pokazania innym, że nacjonalizm może być konstruktywną siłą i nie jest zbudowany na niesprawiedliwości”. W praktyce była to ideologia nietolerancji wobec sąsiednich narodów (poza Niemcami), mniejszości wskazywane były jako źródła problemów Słowacji. W powyższy sposób w łatwy sposób można było uzasadniać wyższość pewnych nacji i łączyć deklarowany chrystianizm z eksterminacją Żydów, czy Romów. Ujawnia się więc tu z całą siłą nacjonalizm etniczny i ksenofobia.

Program gospodarczy nie stanowił rdzenia apelu HSLŠ – widoczne były w nim inspiracje społeczną nauką kościoła²⁷, jednak współgrające z chrześcijańskim nacjonalizmem. Partia próbowała łączyć protekcyjność państwowy (ochrona słowackiego przemysłu przed konkurencją) z obniżeniem podatków²⁸. Można więc było zaobserwować ślady państwowego szowinizmu gospodarczego.

Podsumowując, spośród listy cech partii skrajnej prawicy zaproponowanej przez Mudda na przełomie XX i XXI wieku, w apelu HSLŠ z lat 30. XX wieku widoczna jest koncentracja na nacjonalizmie etycznym, militarystyce, tradycyjnych wartościach, a w czasie funkcjonowania satelickiej Republiki również na rasizmie, ksenofobii. Mniejszą uwagę HSLŠ przywiązywał do gospodarki, co wynikało z ogniskowania uwagi na budowie pierwszego narodowego państwa Słowaków. Podkreślić także należy specyficzne dla analizowanej partii idee, jak chrześcijański nacjonalizm i totalitaryzm. Pierwsza z nich, jak pokaże poniższa analiza, ciągle rezonuje.

W celu przetestowania skrajnej prawicowości ĽSNS i sprawdzenia, czy istnieje łączność programowa z HSLŠ, analizie poddano program partii z 2016 roku²⁹. Należy podkreślić, że składał się on tylko z dziesięciu haseł, co w porównaniu z wielością źródeł służących rekonstrukcji celów HSLŠ było sporym ułatwieniem.

²⁵ A. Bartlova, *Hlinkova Slovenska Ludova Strana...*, s. 833–834.

²⁶ Tamże, s. 8.

²⁷ A. Bartlova, *Hlinkova Slovenska Ludova Strana...*, s. 841.

²⁸ J. Rychlik, *Cesi a Slovaci ve 20. století. Cesko-slovenske wstahy 1914–1945*, Bratislava 1997, s. 110–111.

²⁹ Wszystkie cytaty pochodzą z programu wyborczego ĽSNS z 2016 r., www.naseslovensko.net/wp-content/.../Volebný-program-2016.pdf (dostęp: 7.10.2017).

Pierwszy czynnik wskazany przez Mudde, nacjonalizm, przejawiał się w całym programie partii. Zaobserwować można go było w planach edukacyjnych, które miały być oparte na tradycjach narodowych i chrześcijaństwie. Nie znajdujemy jednak wprost wyrażonego nacjonalizmu etnicznego, ani państwowego, czy też etnopluralizmu. Możliwe, że uznano, że są to kwestie tak podstawowe, że poświęcanie im uwagi jest zbędne.

Ksenofobia w programie ĽSNS łączy się z rasizmem i jest zwrócona przeciw Romom i imigrantom: „w przeciwieństwie do nich, my narodu ani Boga nigdy nie zdradzimy. Nie pozwolimy imigrantom osiedlić się na Słowacji. Nie damy im naszych kobiet, ani naszej ziemi”³⁰. Wskazane stwierdzenia powiązane były z pogardą wobec Unii Europejskiej, która zdecydowała się pomoc ludności napływowej. Partia Kotleby zajmowała bowiem stanowiska jednoznacznie antyunijne – postulowała wystąpienie z UE, przywrócenie korony jako waluty i odejście od prozachodniej orientacji. Do ksenofobicznych postulatów zaliczyć można również homofobię.

Rasizm to kolejny aspekt programu sił skrajnej prawicy. ĽSNS traktowała Romów jako rasowo gorszych. W programie pisano o konieczności „eliminowania faworyzowania cygańskich pasożytów zamiast porządných ludzi” i likwidacji „czarnych osad”, jak Kotleba określał romskie osiedla. Rasizm pojawiał się też w apelu antyimigranckich – można przywołać hasło „Słowacja to nie Afryka”.

ĽSNS cechował również antysemityzm, przejawiający się w wywoływaniu nieufności i wrogości wobec Żydów jako grupy etnicznej i religijnej, w akceptowaniu faszystowskiego państwa słowackiego z jego ludobójczą polityką oraz w postulowaniu delegitymizacji Izraela i wywoływaniu wrogości wobec państwa żydowskiego pod pretekstem walki z syjonizmem, który według kotlebowców jest formą rasizmu oraz segregacji). Antysemityzm ĽSNS nie miał jednak konotacji rasowych.

Gospodarczy państwowy szowinizm stanowi istotny element programu partii. Uznała ona, że prywatyzacja kluczowych gałęzi była największym przestępstwem, a sprzedaż majątku cudzoziemcom była w jego ramach najgorsza. Partia Kotleby chce odzyskania tej własności. Podkreślała, że praca jest obowiązkiem wszystkich – „nikt nie dostanie nic za darmo”, „kto nie chce pracować niechaj nie je”. Partia postulowała wprowadzenia jednolitego ubezpieczenia społecznego zgodnie z zasadą „zdrowie ponad biznes”. W planie ekonomicznym pojawiał się również zakaz kupowania ziemi przez cudzoziemców, koniec z preferencjami dla zagranicznych inwestorów, odnowa rodzimego rolnictwa.

---

³⁰ Tamże.

Kolejny muddowski element skrajnej prawicy to odwołanie się do tradycyjnych wartości. Czytamy: „matkom przywrócimy dumę i szacunek jaki im się należy”. Partia postulowała pełnopłatny urlop macierzyński do czasu, kiedy dziecko ukończy 3 lata, wsparcie „dla dobrych rodzin” (nie precyzowano co to znaczy być „dobrym”). Edukacja miała być oparta na tradycjach narodowych i wartościach chrześcijańskich. „Związki partnerskie nie mogą być legalne na Słowacji, a adopcja dzieci przez zбочeńców niedopuszczalna”. Poza rasizmem należy więc dodać do zestawu cech skrajnej prawicy wspomnianą już powyżej homofobię.

Analizując kolejną zmienną – militarizm – należy wskazać, że LSNS postulowała wystąpienie ze „zbrodniczego” paktu jakim jest NATO, budowę bloku państw neutralnych – Szwajcarii, Austrii i Słowacji. Słowacy mieli ponownie, obowiązkowo pełnić zasadniczą służbę wojskową. Kotleba chciał stworzenia partyjnej milicji (*Domobrany*), która będzie podejmować akcje tam, gdzie działania policji nie są skuteczne – w domyśle, przeciw Romom.

Ostatnia cecha muddowskiego modelu, którą odniesiemy do programu partii Kotleby, to rewizjonizm. LSNS cechowała akceptacja i adoracja faszystowskiego państwa Józefa Tiso, a słowackie narodowe powstanie z 1944 roku traktowała jako błąd – co należy zakwalifikować nie tylko jako rewizjonizm, ale przejaw antysemityzmu.

Zestawienie programu LSNS z modelem partii skrajnej prawicy stworzonym przez Mudde pokazuje prawie pełną kompatybilność. Nie znajdujemy jedynie jednoznacznie wyrażonego postulatu wewnętrznej homogenizacji, rozumianej jako definiowanie państwa jako miejsca, gdzie mogą żyć wyłącznie członkowie narodu słowackiego, ani zewnętrznej ekluzywności. Nie oznacza to jednak, że badana partia nie była nacjonalistyczna, ale że jej program ogniskował się na „kwesii romskiej” – najmocniejszymi komponentami były tu ksenofobia i rasizm. Przywołany antropologiczny rasizm, odmawianie równości obywateli, wykluczenie, szowinizm społeczny, dehumanizacja Romów – to wszystko cechy nadające programowi charakter neofaszystowski.

Kończąc niniejszą część analizy, warto zwrócić uwagę na nieco zaskakujący element, jaki, w tym krótkim programie, stanowiła ochrona środowiska. LSNS uznał słowacką przyrodę i konieczność zaostrenia prawa służącego jej ochronie za element fundamentalny. W tym również przejawia się inny aspekt skrajnej prawicowości, jakim jest rola silnego państwa i zmienna „Prawo i porządek”. Nawiązanie do znaczenia środowiska naturalnego nie było jednak, charakteryzującym partię ekologiczne odwołaniem się do przyrodniczego dziedzictwa ludzkości, ale definio-

waniem środowiska naturalnego jako „daru Boga dla Słowaków” – „Bóg dał nam najpiękniejszy kraj na świecie”³¹. Takie sformułowania w programach wyborczych nie są często spotykane i łączyć je można z ksenofobią, definiowaną nie tylko jako wrogość wobec „obcego”, ale także podkreślanie wartości „swojego”. Podsumowując, to właśnie ksenofobia, rasizm i gospodarczy szowinizm państwowy stanowiły rdzeń programu LSNS.

Tabela 2. HSLŠ i LSNS jako partie skrajnej prawicy wg schematu analizy C. Mudde

	HSLŠ	LSNS
Nacjonalizm		
Wewnętrzna homogenizacja	K	O
Zewnętrzna ekskluzywność	N	N
Nacjonalizm etniczny	K	O
Nacjonalizm państwowy	N	N
Ekskluzywizm		
Etnopluralizm	O	N
Rasizm	K	K
Ksenofobia	K	K
Silne państwo		
Prawo i porządek	O	O
Militaryzm	K	K
Gospodarczy szowinizm państwowy	O	K
Tradycyjne wartości	K	K
Rewizjonizm	O	K

K – kategoria kluczowa, O – kategoria obecna, N – kategoria niewystępująca w programie partii.

Źródło: opracowano na podstawie danych A. Bartlova, *Hlinkova Slovenska Ludova Strana* ... i <http://www.naseslovensko.net> (dostęp: 17.08.2017).

Podsumowując rozważania o związkach programowych między ludakami a kotelbowskiemi, można zaobserwować kontynuację myśli HSLŠ w zakresie połączenia ksenofobii, rasizmu, militaryzmu, podkreślenia tradycyjnych wartości i deklarowanego chrześcijaństwa – chrześcijańskiego nacjonalizmu. Program HSLŠ był bardziej skoncentrowany na etnicznym wymiarze nacjonalizmu i wewnętrznej homogenizacji. W oparciu o te elementy, chociaż obciążone niepełnym dostępem do źródłowych danych

³¹ Tamże.

dotyczących HSLS, wskazać można pewną kontynuację idei. Oczywiście kontekst historyczny i polityczny funkcjonowania tych ugrupowań był odmienny, co przekładać się może również na rozłożenie akcentów w ich programach.

W celu dopełnienia obrazu badanych partii, poza analizą ich skrajnie prawicowego charakteru, badaniu zostaną poddane także demokratyzm, lub jego brak, w ich apelu. Jako punkt odniesienia dla tych poszukiwań wykorzystany zostanie model poliarchii Roberta Dahla³².

Tabela 3. Niedemokratyczne elementy w postulatach HSLS i LSNS

Demokratyczne pryncypia	HSLS	LSNS
Równość wobec prawa i równość praw	Antysemityzm i rasizm	Rasizm wobec Romów i antysemityzm nie mający rasowych konotacji
Wolność stowarzyszania się, autonomia stowarzyszeń oraz ochrona wolności słowa	Faszystowska homofobia, od 1939 r. monopartyjność	Ograniczenia tych wolności dla homoseksualistów („zbożceńcy”) i uzależnienie od pracy („koniec z pasożytnictwem”)
Państwo dysponuje monopolem stosowania przymusu	Istnienie partyjnej Gwardii Hlinki	Stworzenie partyjnej milicji „Domobroda”
Zasada reprezentacji (poseł jest reprezentantem narodu)	Hasło konstytucji o realizacji zasady „jeden naród jedna partia”	Możliwość odwołania posła przed końcem kadencji (mandat związany)
Swobodne sprawowanie władzy przez wybieranych urzędników	„Chrześcijański nacjonalizm”, a następnie „chrześcijański totalitaryzm”	Rządzenie i wychowanie w duchu chrześcijańskim (kato-lickim) – państwo podporządkowane jednej religii

Źródło: opracowano na podstawie danych A. Bartlova, *Hlinkova Slovenska Ludova Strana ...* i <http://www.naseslovensko.net> (dostęp: 17.08.2017).

Podsumowując, w programach obu partii wskazać można elementy kwestionujące pryncypia demokratycznego państwa prawa. Stwierdzenie, że HSLS była partia bardziej niedemokratyczną nie oddają jednak istoty problemu – w tabeli 3 zestawiono bowiem jedynie hasła programowe LSNS z deklaracjami, ale i praktyką działania HSLS jako partii rządzącej. Partia Kotelby nie miała możliwości realizacji swoich założeń, zatem i wnioski o poziomie jej „antydemokratyczności” muszą być ostrożne.

³² R. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, New York 1971.

Terytorialny rozkład preferencji

W tej części artykułu sprawdzone zostanie, czy zaobserwowana zbieżność programowa między HSL'S i ĽSNS zachodzi również na gruncie terytorialnego rozkładu poparcia dla tych dwóch partii. W tabeli 4 zestawiono dane dotyczące poparcia przekraczającego średni wynik w skali państwa, dla partii stanowiących przedmiot badań. W 1935 roku HSL'S uzyskała w słowackiej części Czechosłowacji 30,1% (to wynik bloku autonomicznego, którego podstawę stanowiła HSL'S). Jako „wyjątkowo wysokie”, za Vladimirem Krivym³³, traktowane będzie poparcie powyżej 50%. Taki wynik uzyskała omawiana partia w 14 okręgach wyborczych. W przypadku ĽSNS, która w 2016 roku zdobyła 8,04% głosów za wyjątkowo wysokie przyjęto poparcie powyżej 10% – miało one miejsce w 23 okręgach³⁴.

Tabela 4. Okręgi wyborcze o poparciu wyższym niż 50% dla HSL'S w 1935 r. 10% dla ĽSNS w 2016 r.

Okręg wyborczy
Námestovo
Trstená (wspól. okr. Tvrdošín)
Spišská Stará Ves (wspól. okr. Kieżmarok)
Kysucké Nové Mesto
Ružomberok
Čadca

Źródło: opracowano na podstawie danych: V. Krivy, dz. cyt., s. 185 i Výsledky hlasovania pre politické subjekty podľa okresom, <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html> (dostęp: 12.09.2017).

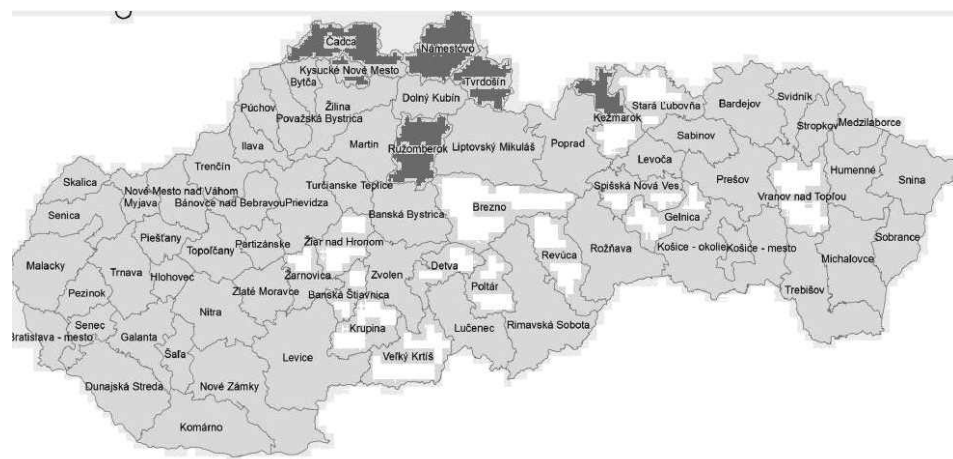
HSL'S uzyskiwała rekordowe poparcie w okręgach o najwyższym odsetku ludności narodowości słowackiej, a jednocześnie rzymskokatolickiej. Na rysunku 1 zaznaczono ciemnym kolorem sześć okręgów o ponadstandardowym poparciu dla obu analizowanych partii (historyczny okręg Spišská Stará Ves znajduje się na terenie współczesnego okręgu Kežmarok, w którym partia Kotleby również odniosła sukces). Widoczne

³³ V. Krivy, *Volby 2006: stare i nove vzorce rozdeleni voličských hlasov*, [w:] G. Meseznikov, O. Gyarfasova, M. Kollar, *Slovenske volby 2006*, Bratislava 2006, s. 143–206.

³⁴ <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html> (dostęp: 17.08.2017).

jest, że nie można w tym przypadku mówić o terytorialnej kontynuacji głosowania – pozostałe siedemnaście okręgów, w których LSNS zdobyło powyżej 10% (kolor jasny), to tereny w środkowej Słowacji, gdzie w ostatnich międzywojennych wyborach HSL'S nie zdobywała większości głosów.

Rysunek 1. Okręgi o poparciu wyższym niż 50% dla HSL'S w 1935 r. 10% dla LSNS w 2016 r. (kolor ciemno szary) oraz okręgi o poparciu wyższym niż 10% dla LSNS w wyborach 2016 r.

Źródło: opracowano na podstawie danych: V. Krivy, dz. cyt., s. 185 i <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html> (dostęp: 17.08.2017).

Konieczne jest zatem poszukanie odpowiedzi na pytanie, co decydowało o rozkładzie wysokiego terytorialnego poparcia dla partii Kotleby w wyborach w 2016 roku. Jako najistotniejszy czynnik należy wskazać terytorialną bliskość osad romskich oraz wzrost ich liczebności³⁵. Dane zawarte w tabeli 5, a odnoszące się do ośmiu regionów samorządowych (krajów) Republiki Słowackiej potwierdzają, iż w krajach Bańskobystrzyckim, Preszowskim i Koszyckim, gdzie żyje najwięcej Romów, poparcie dla LSNS również było najwyższe³⁶. Jako przykład można wskazać gminę Hanusovce nad Topľou, która była jednostką o najwyższym odsetku

³⁵ A. Kluknavská, *Krajne pravicové strany v parlamentných voľbách 2012 na Slovensku*, „Rexter” 2012, nr 1, s. 21.

³⁶ Szerzej na temat związków poparcia dla LSNS i bliskości osad romskich oraz o innych źródłach sukcesu LSNS w wyborach w 2016 r.: K. Wojtas, *Bańska Bystrzyca – bastion partyjny i trampolina do sukcesu ogólnopartyjnego LSNS?*, „Acta Politica” (numer w druku).

mniejszości romskiej w całym Preszowskim regionie (24,9%³⁷) na partię Kotlebę zagłosowało tam aż 27,32% wyborców³⁸.

Tabela 5. Liczba osad romskich w krajach samorządowych Słowacji w 2000 i 2013 roku

Rok	Bańsko-bystrzycki	Bratysławski	Trnawski	Trenczyński	Nitrzański	Żyliński	Preszowski	Koszycki
2000	110	11	37	12	24	8	250	168
2013	142	19	61	13	65	19	254	230

Źródło: K. Wojtas, *Bańska Bystrzyca...*, na podstawie danych Úrad splnomocnenca vlády pre rómske komunity, za: A. Kluknavská, *Krajne pravicové strany v parlamentných voľbách 2012 na Slovensku*, „Rexter” 2012, nr 01, s. 21.

Zaobserwowany związek głosowania na badaną partię z obecnością i liczebnością mniejszości romskiej, stanowiącej przecież główny punkt odniesienia programu ĽSNS, skłania do zakwestionowania lub osłabienia jednoznaczności sformułowanej powyżej tezy o kontynuacji programowej koncepcji HSLŠ. Owszem, obie partie łączy szereg podobieństw zidentyfikowanych przy użyciu modelu Mudde, jednak należy podkreślić, że rdzeń programu analizowanych partii był inny. Dla Ludaków była to autonomia, suwerenność, nacjonalizm etniczny, natomiast dla Kotlebowców jest nią antyromskość. Badając terytorialny rozkład preferencji w wyborców w 2016 roku zauważyć można natomiast jedną, bezdyskusyjną cechę wspólną głosowania w 1935 roku i 2016 roku – na terenach zamieszkałych przez mniejszość węgierską, partie stanowiące przedmiot rozważań niniejszego artykułu cieszyły się najniższym poparciem. Rozwinięcie wątku o znaczeniu narodowej linii konfliktowej (rozłamu socjopolitycznego) w wyborach parlamentarnych w 2016 r. nie mieści się w ramach niniejszego artykułu, ale z pewnością warto jest podjęcia w kolejnych pracach.

Wnioski

Celem niniejszego artykułu było sprawdzenie, czy ma miejsce deklarowana przez Kotlebę kontynuacja koncepcji HSLŠ oraz czy można zaobserwować kontynuację w zakresie terytorialnego rozkładu poparcia dla obu partii.

³⁷ *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2013*, Regionálne centrum Rozvojového programu OSN Pre Európu a Spoločenstvo nezávislých štátov v Bratislave, UNDP 2014, s. 16.

³⁸ <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html> (dostęp: 17.08.2017).

Odwołując się do modelu partii skrajnej prawicy Casa Mudde, zaobserwowano podobieństwo programu, ale przede wszystkim fundamentalny fakt, że obie partie charakteryzuje zbieżność z modelem. Jeśli chodzi o kontynuację programową, która została wykazana powyżej, zasadne jest postawienie dodatkowego pytania o charakter tych nawiązań. Jak już zostało zasygnalizowane, mimo charakteryzującego oba podmioty nacjonalizmu, rasizmu, ksenofobii, ekskluzywizmu, czy militarystyki, zasadnicze cele określone zostały odmiennie – dla HSLŠ były to kwestie niezależności, autonomii, suwerenności – budowy katolickiego państwa narodowego, natomiast dla ĽSNS rozwiązanie „kwestii romskiej”. Tiso był jednoznacznie antydemokratyczny i antypluralistyczny: „partia to naród, a naród to Partia. Naród wypowiada się przez Partię. Partia myśli w imieniu narodu. Partia nigdy nie popełni błędu, jeżeli zawsze i tylko przed swymi oczyma będzie miała interes narodu”³⁹. ĽSNS subtelniej uderza w demokrację – zapewne z obawy przed ponowną delegacją.

Podsumowując niniejsze rozważania, należy podkreślić, iż zestawiano ze sobą partie funkcjonujące w innych realiach historycznych i systemowych – ludacy byli partią rządzącą, a kotlebowcy traktowani są jak pariasi w słowackim parlamencie i nie mają szans na realizację swoich postulatów.

Brak prostej terytorialnej kontynuacji poparcia dla HSLŠ i ĽSNS, ukazuje zarysowane powyżej odmienności programowe i znaczenie czynników determinujących wsparcie wyborcze. Głosowanie na ĽSNS w 2016 roku warunkowane było przede wszystkim sąsiedztwem osiedli romskich – była to zmienna nieistotna w przypadku popierania HSLŠ. Natomiast głosowanie na HSLŠ związane było z kwestiami konfesyjnymi w wielowyznaniowej Czechosłowacji, a po powstaniu satelickiego słowackiego państwa realizacją idei „totalitaryzmu chrześcijańskiego”, którą scharakteryzował powyżej cytat wypowiedzi ks. Tiso. Rodzi to wątpliwość, czy zachodząca w sześciu okręgów spójność wyższego poparcia dla badanych partii może zostać uznana za kontynuację czy też dziedzictwo. Wydaje się, że należy zachować tu daleko idącą ostrożność i przypomnieć, że tereny te również cechował wysoki odsetek romskich obywateli.

Kończąc, warto przypomnieć, że największa „nowość: funkcjonowania ĽSNS polega na tym, że o ile w latach do 1998 r. Słowacją rządziły partie o autorytarnych skłonnościach, to jednak ich deklaracje łączności z dziedzictwem HSLŠ nie obejmowały faszyzmu i rasizmu.

³⁹ Cyt za: A. Leszczyński, *Słowacki książdz prezydent*, „Gazeta Wyborcza”, 7.03.2015.

Obecności partii Kotleby w parlamencie można wykorzystać również w celu obnażenia słabości słowackiego systemu zabezpieczenia się przed siłami kontestującymi demokratyczne pryncypia ustrojowe – organizacja dwukrotnie zdelegalizowana ze względu na szerzenie rasizmu, odrodziła się i ma obecnie swoich 14 przedstawicieli w Radzie Narodowej.

STRESZCZENIE

Celem tekstu jest analiza słowackiej partii Partia Ludowa Nasza Słowacja (ĽSNS) – ugrupowania skrajnie prawicowego, które pierwszy raz wprowadziło swoich przedstawicieli do Rady Narodowej w wyborach w 2016 r. Zamiarem artykułu jest sprawdzenie, czy ĽSNS to nowość w systemie partyjnym, czy też można mówić o nawiązaniach do doktryny faszystowskiej Słowackiej Partii Ludowej Andreja Hlinki. Postawione zostały dwa pytania: 1. Czy istnieją wspólne elementy programowe międzywojennej H'SLS i ĽSLS?; 2. Czy daje się zaobserwować kontynuacja rozkładu geograficznego poparcia dla tych dwóch partii?

Kinga Wojtas

PEOPLE'S PARTY OUR SLOVAKIA – CONTINUATION OR NOVELTY IN THE PARTY SYSTEM OF SLOVAKIA?

The aim of the article is to examine whether the Radical right People's Party Our Slovakia is a novelty in the Slovak party system or is the continuation of the fascist doctrine of the Hlinka's Slovak People's Party. Two questions have been raised: 1. Are there common programming elements between the interwar H'SLS and contemporary ĽSLS?; 2. Are there similarity of the geographical distribution of the votes for these two parties?

KEY WORDS: *Radical right parties, People's Party Our Slovakia, Hlinka's Slovak People's Party, Slovakia, Elections 2016*

Bibliografia

- Atlas rómskych komunit na Slovensku 2013*, Regionálne centrum Rozvojového programu OSN
Pre Európu a Spoločnosť nezávislých štátov v Bratislave, UNDP 2014.
J. Balazova, *Problem naroda v slovenskom filozofickom mysleni v prvej polovci 20. Storočia*, „Filozofia” 2001, t. 56/1.

- A. Bartlova, *Hlinkova Slovenska Ludova Strana*, [w:] J. Malir, P. Marek (red.), *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu*, t. I – 1861–1938, Brno 2005.
- I. Jašurek, *Tisova koncepcia národa. Spor univerzálneho humanizmu a národného partikularizmu*, „Central European Political Studies Review” 2005, vol. VI, nr 2–3.
- A. Kluknavská, J. Smolík, *We hate them all? Issue adaptation of extreme right parties in Slovakia 1993–2016*, „Communist and Post-Communist Studies” 2016, <http://dx.doi.org/10.1016/j.postcomstud> (dostęp: 2.09.2017).
- A. Kluknavská, *Krajne pravicové strany v parlamentných voľbách 2012 na Slovensku*, „Rexter” 2012, t. 1.
- L. Kopeček, *Demokracie, dyktatury a politické strannictví na Slovensku*, Brno 2006.
- V. Krivy, *Volby 2006: stare i nove vzorce rozdelani voliczkych hlasov*, [w:] G. Mesežnikov, O. Gyárfasová, M. Kollar (red.), *Slovenske volby 2006*, Bratislava 2006.
- M. Kusy, *Slovak Exceptionalism*, [w:] J. Musil (red.), *The End of Czechoslovakia*, Budapest 1997.
- S. Levitsky, L. Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War Era*, Cambridge 2010.
- S. Levitsky, L. Way, *The rise of competitive authoritarianism*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 2.
- L. Lipták, *Andrej Hlinka*, [w:] D. Kováč (red.), *Muzi deklarácie*, Bratislava 2000.
- G. Mesežnikov, O. Gyárfášová, *Súčasný pravicový extrémizmus a ultranacionalizmus na Slovensku: Stav, trendy, podpora*, Bratislava 2016.
- C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge 2007.
- C. Mudde, *The ideology of the extreme right*, Manchester 2000.
- J. Rychlík, *Cesi a Slovaci ve 20. století. Česko-slovenske ustahy 1914–1945*, Bratislava 1997.
- J. Tiso, *Ideológia Slovenskej ľudovej strany*, Praha 1930.
- K. Wojtas, *Bañska Bystrzyca – bastion partyjny i trampolina do sukcesu ogólnopañstwowego ESNS?*, „Acta Politica” (numer w druku).
- K. Wojtas, *Partie populistyczne w Czechach i na Słowacji*, Warszawa 2011.